

СУЧАСНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Смук О.,
м.Ужгород

Проблема розвитку – одна із найбільш складних і актуальних у багатьох сферах наукових знань: філософії, соціології, біології, психології, педагогіці та ін. В психології її можна вважати кардинальною. Намагаючись проникнути в психологічну природу рушійних сил розвитку людини як особистості, психологи проводять різносторонні дослідження. Накопичені знання – з однієї сторони, нові підходи сучасної науки – з іншої, а також вимоги які формуються сучасним суспільством до людини виявляють не тільки відсутні ланки у розумінні розвитку, а й важливі напрямки пошуку, які визначають проблеми розвитку дитинства.

Потреба у вирішенні цих питань обумовила підвищену увагу до них, і знайшла відображення в науковій літературі (А.Асмолов, В.Зінченко, М.Мамардашвілі, Ф.Михайлов, К.Поліванов, Д.Фельдштейн, Б.Ельконін, С.Пінкер, П.Балтес, В.Штерн).

Найбільш значні досягнення у цій галузі припадають на першу третину ХХ ст., і пов'язані з іменами таких відомих вчених, як А.Адлер, А.Біне, Дж.Болдуїн, А.Гезелл, Ж.Піаже, Карл і Шарлотта Бюлер, П.Блонський, Л.Виготський, Л.Божович, П.Гальперін, М.Лісіна, Дж.Боулбі, Л.Кольберг, Г.Крайг, У.Бронфенбреннер, Х.Бі та ін.

Проте, не дивлячись на значні результати цих досліджень, єдиного розуміння психічного розвитку поки що не досягнуто. Існує безліч теорій, концепцій і моделей розвитку які прямо заперечують одна одну.

Розвиток – це процес незворотніх, цілеспрямованих і закономірних змін, які ведуть до виникнення кількісних, якісних і структурних новоутворень психіки і поведінки людини. Основними властивостями розвитку, які відрізняють його від інших змін, є його незворотність, спрямованість і закономірність. Сам процес розвитку не є універсальним і однорідним. Це означає, що в ході розвитку діють різнонаправлені процеси: «загальна лінія прогресивного розвитку переплітається із змінами які утворюють так звані тупикові ходи еволюції або навіть направлені в сторону ре-

гресу» [4].

Розвиток, перш за все, характеризується якісними змінами, появою новоутворень, нових механізмів, процесів структур. Розвиток – це складний інволюційно-еволюційний поступальний рух, в ході якого відбуваються прогресивні і регресивні інтелектуальні, особистісні, поведінкові, діяльнісні зміни в самій людині (Л.Виготський, Б.Ананьєв) [4].

Основними формами розвитку є філогенез та онтогенез. Психічний розвиток в філогенезі здійснюється шляхом становлення психічних структур в ході біологічної еволюції виду або соціокультурної історії людства у цілому. В ході онтогенезу відбувається формування психічних структур протягом життя індивіда, онтогенез – це процес індивідуального розвитку людини. Розвиток не зупиняється до кінця самого життя, змінюючись лише за напрямком, інтенсивністю, характером та якістю. Загальними характеристиками розвитку (за Л.Анциферовою) є: незворотність, прогресивність або регресивність, нерівномірність, збереженість попереднього в новому, єдність змінення і збереження.

Онтогенез психіки людини починається з підсвідомих форм, а вже пізніше проявляються елементи свідомості. Одночасно свідомі акти діяльності, повторюючись, стають звичними, неусвідомлюваними компонентами більш складних видів діяльності. В цьому процесі є типологічні та індивідуальні відмінності. Вони проявляються в особливостях нервової системи, розумових, емоційних, вольових якостях. Онтогенез організму визначається спадковістю: злиття двох клітин і розвиток за певною програмою, заданою генотипом. Спадковість – властивість організму повторювати у ряді поколінь подібні типи обміну речовин та індивідуального розвитку загалом.

Генотипом визначаються анатомо-фізіологічна структура організму, будова нервової системи, стать, група крові, особливості обміну речовин, анатомічні та фізіологічні аномалії, деякі безумовнорефлекторні зв'язки для задоволення первинних потреб і т.п. Генотип людини складається з 3,12

мільярда базових пар. ДНК кожної пересічної людини приблизно на 99,9% ідентична ДНК будь якої іншої нормальної людини. Тільки 0,1% відповідає за біологічний вклад у всі наші індивідуальні відмінності за фізичними і психологічними характеристиками. Генотипічні фактори типізують розвиток, тобто, забезпечують реалізацію видової генотипічної програми. Разом з тим генотип індивідуалізує розвиток.

На молекулярному рівні значна частина цих 0,1% індивідуальних відмінностей приймає форму окремих нуклідних поліморфізмів (SNPs – single nucleotide polymorphisms – «сніпс»). Сніпс – це варіації нуклеотидів, які зустрічаються в середньому в 1 із 1250 базових пар, що складає близько 5 мільйонів, хоча вважається, що тільки від 10 до 20% із них виконують значимі функції.

Поняття генів як основних одиниць спадковості були відомі задовго до того, як молекулярна генетика змогла підтвердити їх наявність і значення, визначити біохімічну природу. Ген – це виражений сегмент ДНК, який може мати довжину від декількох сотень до декількох мільйонів базових пар. На сьогодні кількість генів в геномі невідома. Діапазон складає від 30 до 120 тис. Широкий поліморфізм визначає індивідуальні особливості людей. Кількість потенційних варіантів людського генотипа складає 3×10^{47} степенів, а кількість людей які жили на землі усього 7×10^{10} . Кожна людина – це унікальний генетичний об'єкт, який ніколи не повториться [4 с.67].

Одночасно у людини є величезні потенційні можливості утворення нових форм поведінки, потреб, розвитку себе як особистості, самоактуалізації.

Цей природний потенціал людини проявляється, перш за все, у формі задатків. Задатки не є готовими психічними властивостями, а лише природними можливостями їх виникнення та розвитку. Вони реалізуються лише в умовах людського існування та діяльності за допомогою засобів, створених людством. Досвід людства засвоюється в процесі спілкування, навчання, виховання, діяльності.

У психічному розвитку індивіда під впливом різних факторів (забруднення середовища, радіація, алкоголь, наркотики та ін.) можуть виникати відхилення від норми, які не є спадковими, а лише вродженими, а тому їх можна попередити [5, с.465].

Когнітивна сфера розвитку включає психічні процеси, що пов'язані з мисленням та вирішенням проблем. До цієї сфери належать зміни, що відбуваються в пам'яті, сприйнятті, мисленні, творчій уяві та мові. Психосоціальна сфера включає у розвиток особистості та міжособистісних стосунків, зміни в Я-концепції, емоції, почуттів; Формування соціальних навичок та моделей поведінки. Якісний зміст виділених складових вказує і на їх носіїв. Структура індивіда – це психофізичні властивості людини. Носієм психосоціальних властивостей – є особистість, а когнітивних – суб'єкт діяльності.

Більша частина розвитку, який відбувається протягом життєвого шляху особистості, є результатом успішної взаємодії між біологією та досвідом. Розвиток загалом не можна визначити як детермінований тільки біологічними або тільки впливом досвіду, розвиток являє собою тривалу динамічну гру цих двох основних причин. Зазвичай, ця проблема зводиться до взаємодії спадковості і середовища [1, с.20]. Ідея цільової детермінації процесу розвитку була висловлена І.Сеченовим, але найбільш повно розвинута в працях М.Бернштейна. Створена ним загальна теорія побудови рухів викладена в монографії «Про побудову рухів» (1947). У сформульованій ним концепції активної саморегуляції ціль – це «закодована у мозку модель потрібного організму майбутнього»; вона «обумовлює процеси, які варто об'єднати в поняття ціленаправленість. Остання включає в себе всю мотивацію боротьби організму за досягнення цілі і веде до розвитку і закріплення доцільних механізмів її реалізації».

Таким чином, весь складний хід психічного розвитку людини підпорядкований деякій цілі і зміст цієї цілі обумовлює зміст процесу розвитку.

Сьогодні ідея цільової детермінації процесу розвитку найбільш активно розробляється в синергетиці. Одним із основних понять цієї науки є поняття «аттарактор цілі», за допомогою якого позначається «кінцевий» стан системи, що розвивається, ціль її розвитку. Структура системи визначається не тільки минулим; вона формується і розвивається із майбутнього. (Князева Е.Н., Курдюмов С.П., 1994) Активний розвиток в ранньому дитинстві (1 – 3 роки) предметного мислення є індикатором як розвинутої до року сенсомоторної сфери немовляти (процеси відчуття і сприймання), так і образного мислення дошкільника, яке розвивається на основі предметного.

Процес психічного розвитку обумовлений деякою ціллю. Для людини ціль виникає у вигляді результату як певного ідеалу. Згідно П.К.Анохіна, ціль (результат) виконує роль системоутворюючого фактора, який обумовлює весь хід розвитку системи. В.Г.Ананьев, вказує, що результатом розвитку лю-

дини як індивіда в ході онтогенеза є досягнення біологічної зрілості. Результатом розвитку психосоціальних якостей людини як особистості в рамках її життєвого шляху є досягнення нею соціальної зрілості. Розвиток людини як суб'єкта практичної (трудової) та розумової діяльності реалізується в досягненні нею працездатності та розумової зрілості.

Найбільш яскраво ідея про людину як «цільову систему» і про те, що «система цілей створює систему засобів», була представлена у праці В.Штерна (Stern W) [2, с.85-86] Одним із перших психологів, який поставив у центр своїх досліджень аналіз розвитку особистості дитини, був В.Штерн. Його теорія отримала назву теорії конвергенції. Дискусія психологів про те, що ж визначає процес дитячого розвитку – спадковість чи довкілля – призвела до теорії конвергенції цих двох факторів.

В.Штерн вважав, що психічний розвиток – це не просто прояв вроджених властивостей і не просто сприймання зовнішніх впливів. Це – результат конвергенції внутрішніх задатків із зовнішніми умовами життя. Проте він прагнув розглядати періоди дитячого розвитку по аналогії з етапами розвитку тваринного світу та людської культури.

Теорія конвергенції – це найбільш поширена концепція сучасної психології. А існуючі в її рамках теорії відрізняються лише трактуванням взаємодії спадковості і середовища, дозрівання та навчання, біології і культури, вроджених та набутих здібностей у ході психічного розвитку. При вивченні ролі досвіду в динаміці поведінки ключовими є проблеми активності суб'єкта в процесі розвитку та часу, коли здійснюється той чи інший вплив середовища. В.Штерн вважав, що дитина – це біологічна істота, але через вплив соціального середовища вона стає людиною. [4, с.35]. Психічний розвиток в уявленні В.Штерна – це саморозгортання наявних у людини задатків, які направляються і визначаються тим середовищем, в якому живе дитина. Так, в ігровій діяльності він виділяв форму незмінну і пов'язану з вродженими інстинктами, які сприяють соціалізації дітей.

Дослідники, які вважають, процес розвитку по-своєї суті пасивний («механістичний»), відзначають, що людина головним чином реагує на події, які відбуваються в оточуючому нас середовищі. Згідно цієї точки зору, нами рухають передусім наші бажання і мотиви у поєднанні із зовнішнім впливом оточуючих людей і середовища загалом. Розвиток детермінується у значній мірі винагородами і покараннями, які ми отримуємо. На думку Грейс Крайга, активний людський Розум взаємодіє з суспільними і природними силами, і ця взаємодія детермінує наші справи, наше формування [1, с.62].

За допомогою біоекологічної моделі визначасмо, що кожен процес, який відбувається у мікросистемі, перебуває під впливом зовнішніх систем. Поняття «ніша розвитку», в якій виростає дитина, виникло на основі широких досліджень, проведених Чарльзом Супером і Сарою Хакнесс в Кенії. Атори досліджували вплив інтерактивних процесів на те, що відбувається в мікросистемі.

В поняття ніші розвитку входять:

1. повсякденні фізичні і соціальні умови;
2. практика виховання і догляд за дітьми;
3. психологія батьків або тих хто опікується дітьми [1, с.14].

Всі ці компоненти, що накладаються один на одного знаходяться в стані динамічної реципропної взаємодії, створюючи унікальний світ, в якому живе кожна дитина. Навіть діти однієї сім'ї живуть в різних нішах розвитку, які постійно змінюються протягом дитинства і в наступні періоди життя.

Компоненти ніші розвитку

Не всі батьки безумовно притримуються виконання культурних традицій

Повсякденні фізичні і соціальні умови

Умови життя, такі як розмір і тип життєвого простору, умови і порядок сну і вживання їжі; соціокультурні умови, такі як розмір сім'ї, наявність чи відсутність сиблінгів, членів розширеної сім'ї (дяді, тітки, бабусі, дідуся), а також всіх інших людей, з якими дитина взаємодіє дома і в безпосередній близькості від неї.

Практика виховання дітей і догляд за ними

Підходи до специфічних питань виховання дітей, догляд за ними, є нормативними для сім'ї і, у ширшому масштабі для культур, наприклад: міра формальності або неформальності навчання, орієнтація, що виховується на залежність або незалежність від інших людей.

Психологія батьків, або тих хто опікується дітьми

Система переконань, яка базується на культурних стереотипах, батьків та інших людей, які опікуються дитиною, в тому числі їх очікування що до поведінки і розвитку дітей, а також їх уявлення про те, що правильно, а що – ні, якими вони, в свою чергу, наділяють своїх вихованців.

Сім'я – центр розвитку, особливо поки дитина ще дуже маленька. Тип сім'ї, в якій народжується дитина, може

драматично вплинути на її очікування, ролі, переконання і взаємовідносини, а також на подальший життєвий досвід, що буде набуватися, на фізичному, когнітивному, емоційному і соціальному розвитку [1, с.145].

Способи і характер взаємодії людей у сім'ях мають глибокий і динамічний вплив на розвиток. Кожен член сім'ї може відігравати специфічну роль в інтеракціях з іншими її членами, знаходитись в альянсі з деякими родичами, а не з усіма. Мережа взаємовідносин і очікувань всередині сім'ї є головним фактором, який впливає на соціальний, емоційний і когнітивний розвиток дитини. Соціалізація змушує людей вступати у взаємовідносини з різними соціальними групами, з новими ситуаціями. Суттєвою частиною соціалізації виступає адаптація до таких змін протягом життя. Протягом усього життя Я-концепція індивіда, постійно змінюється і виступає у якості фільтра для пом'якшення впливу оточуючого середовища.

Пол Балтес в 1987 обгрунтовує теоретичні рамки, які дозволяють проникнути в суть взаємодії історичних змін і змін, обумовлених історичним розвитком. Він припускає, що існує взаємодія трьох основних факторів. Нормативні вікові фактори – це біологічні і соціальні зміни, які з'являються у людей певного віку, що проживають у межах однієї культури. В цю категорію включається вступ у пубертатний період, деякі фізичні аспекти старіння, а також такі передбачувані соціальні події, як вступ у школу, шлюб, вихід на пенсію, які часто відбуваються у певний час, хоча у різних культурах він варіюється. Нормативні історичні фактори – це історичні події, такі як війни, депресії, епідемії, які одночасно мають вплив на велике число індивідів.

Ненормативні фактори – це індивідуальні події, які відбуваються в житті людини, час настання яких є непередбачуваним (розлучення, безробіття, економічні втрати...) – ці критичні події можуть змінити життєву направленість. Тому розвиток – це більше, ніж просто продукт віку або історії.

П.Балтес припускає, що такі фактори, як раса, стать і приналежність до певного соціального класу, є посередником, який детермінує тип і наслідки їх впливу. Міра впливу цих факторів також змінюється у відповідності з віком. Діти і люди похилого віку гостріше відчувають на собі вплив нормативних вікових факторів. Підлітки і молоді люди найбільш гостро відчувають на собі вплив нормативних історичних факторів. Ненормативні події можуть відбуватись у будь-який час, але їх наслідки можуть згладжуватись сім'єю і друзями [4, с.149].

Батьки також виступають провідниками та інтерпретаторами норм суспільства і його культури. Культурні цінності, які передаються батьками своїм дітям, пов'язані з установками на такі аспекти повсякденного життя, як їжа, одяг, друзі, освіта та гра. При вивченні сімей в рамках однієї культури, і тих, що репрезентують різні суспільства важливо уникати етноцентризму (тенденція вважати, що установки, звичаї і цінності своєї культури є істинними, точними і одночасно відображають реальний стан речей, а установки, уявлення і цінності інших культур – невірні).

Чим більш різноманітний устрій в суспільстві, тим сильніший тиск відчуває сімейна система. Оцінка і передача цінностей, ускладнюється, коли вони не є чітко визначеними і постійно змінюються.

Соціобіологія – це напрямок етології, який орієнтується на вивчення соціальної поведінки людини, яка визначається її біологічною спадковістю. Сам термін був створений Е.О.Уілсоном у 1975р. Центральним терміном соціобіології є поняття пристосування в широкому значенні, яке відображає два шляхи виживання найбільш пристосованих організмів в процесі еволюції. Перший з них – пряме пристосування, запропоноване Дарвіном: виживання індивідуальної одиниці протягом досить тривалого часу, щоб вона могла передати свої адаптивні характеристики наступному поколінню. Другий, непряме пристосування, базується на біологічному зв'язку між батьками і дітьми, сиблінгами, дядьками, тітками з племінниками і навіть між двоюрідними братами і сестрами. Головний мотив в житті людини, на думку соціобіологів, передати наші характеристики наступному поколінню.

Сьогодні в контекстуальному підході акцентується увага на тому, як відбувається взаємодія культурних практик, дитини і дорослого в ході розвитку одночасно на декількох рівнях. Це привело до виникнення теорії екологічних систем.

Як стверджує Г.Крайг, сьогодні найбільш впливовою моделлю розвитку стала модель екологічних систем, запропонована американським психологом Урі Бронфенбренером. Згідно цієї моделі, розвиток людини – це динамічний процес, який відбувається у двох напрямках. З однієї сторони, людина сама реструктурує своє життєве середовище, а з іншої – відчуває вплив зі сторони елементів цього середовища. Екологічне середовище розвитку складається із чотирьох вкладених одна в одну екосистем, які зображуються за допомогою концентричних кіл [1].

Перша з них – це мікросистема. Вона включає самого

суб'єкта і його найближче оточення: це сім'я, дитячий садок, ровесники по школі, які мають безпосередній вплив на хід психічного розвитку. Інші компоненти мікросистеми оздоровчі органи, товариші по грі, інші соціальні групи, до яких належить дитина, також впливають на її розвиток.

Мезосистема включає в себе взаємовідносини з мікросистемами. На розвиток дитини можуть впливати події в школі, сім'ї, зв'язки між ними, а також і зв'язки між школою і групою ровесників. При аналізі мезосистеми зазвичай вивчають частоту, якість і міру впливу взаємодії: як відносини в сім'ї впливають на процес адаптації дитини до школи, як спілкування між батьками і вчителями може вплинути на її успішність.

Екзосистема складається із тих елементів середовища, в яких дитина не приймає активної участі, але які мають вплив на неї.

Макросистема включає ідеологію, установки, мораль, традиції, цінності культури які оточують дитину. Саме макросистема встановлює еталони зовнішньої привабливості і рольової поведінки, впливає на освітні стандарти, а відповідно, і на розвиток і поведінку людини.

Особистість дорослої людини може бути описана як набір варіацій з п'яти основних властивостей («велика п'ятірка»): екстраверсія, добродушність, свідомість, невротизм і відкритість [5, с.398]. Екстраверсія характеризується активністю індивіда у соціальній взаємодії, впевненістю у собі, емоційністю, комунікативністю. Добродушність – це теплота і співпереживання у міжособистісних відносинах. Свідомість визначається мірою і силою контролю над імпульсами; здатність рухатись до поставлених цілей, не зупиняється на досягнутому. Індивіду притаманні такі якості як невротизм, або емоційна нестабільність проявляється у мірі, з якою людина сприймає світ як той, що викликає загрозу або стрес. Завершує «велику п'ятірку» відкритість або інтелект, який відображає глибину, складність і якість психічної і практичної життєдіяльності людини [1с.398]. Дослідження свідчать, що «велика п'ятірка» є точним описом структури особистості у пізньому та підлітковому віці, а також у дорослих [1, с.399].

Проте, рано вважати, що «велика п'ятірка» – це оптимальний спосіб опису особистості дитини. О.Джон і його колеги у дослідженні проведеному в Сполучених Штатах, і Ван Лішут та Хазелагер в Данії, виявили дві додаткові величини, які описують особистість дитини: роздратованість і рівень активності – ці величини зустрічаються в описах темпераменту. Марі Ротбарт та Джон Бейтс розглядають дані якості як емоційний субстрат особистості – ряд центральних паттернів реагування, які спостерігаються у дуже ранньому віці і проявляються в таких властивостях, як загальний рівень активності, роздратованість або емоційність, правдивість, боюгузливості та товарищескість. Темперамент – це «основа, на якій формується особистість дітей і дорослих» [5 с.401].

З точки зору біологічних теорій, особистість представлена наступним чином. Кожна людина народжується з характеристиками генетичних передумов паттернів реагування на оточуюче середовище та інших людей. Вчені даного напрямку вважають, що властивості темпераменту передбачені генами і є вродженими. Генетичні відмінності пов'язані з варіаціями в фундаментальних фізіологічних процесах. Деякі теоретики (Derryberry & Rothbart, 1998; Gunna, 1994; Nelson, 1994; Bates, 1998), які вивчали темперамент, вважають, що основні відмінності у поведінці залежать від варіацій базових фізіологічних паттернів, особливо від реактивності нервової системи, тобто, темперамент базується на фізіологічних реакціях, а не є простим набором набутих звичок. Поведінка характерна певному типу темпераменту, зберігається на протязі періоду дитинства і в дорослому житті. Базові паттерни темпераменту можуть закріплюватись або змінюватись в результаті взаємодії властивостей темпераменту з оточуючим середовищем. Не дивлячись на суттєвий вплив генетики на темперамент вона не визначає долю людини – залишається значний простір для впливу оточуючого середовища. Одним із факторів, який сприяє закріпленню вроджених особливостей дитини, полягає в тому, що кожен впливає на вибір досвіду. Дуже товариські діти встановлюють контакти з іншими людьми; діти з низьким рівнем активності частіше вибирають спокійні заняття. Різноманітні фактори оточуючого середовища сприяють закріпленню базового темпераменту, створюючи основу його стійкості і стабільності в більш пізньому віці. Ці ж фактори можуть привести до появи нових паттернів поведінки у дитини або допомогти їй контролювати екстремальні форми базових фізіологічних реакцій.

Темперамент розглядається як біологічно обумовлений стиль взаємодії з оточуючим світом. Американські психологи виділяють три головних різновиди темпераменту: легкий, важкий і той, що «повільно розігривається» [3, с.150].

Легкий темперамент (відповідає сангвінічному типу) визначається як рівний, адаптивний, в міру інтенсивний стиль поведінки, яка сприймається як позитивна. Важкий

(приблизно відповідає холеричному типу) характеризується інтенсивною, непостійною, шокуючою поведінкою, яка зазвичай супроводжується негативними емоціями. «Той, що повільно розігривається» (флегматичний) асоціюється з тим, при якому діти довго перебувають в стані активності і повільно накопичують досвід, але не дивлячись на початкову замкнутість, з часом і при належній підтримці адаптуються і позитивно реагують на оточуючий світ. Меланхолічний тип залишається за рамками американської класифікації [3, с.150].

Діти з «важким» темпераментом частіше демонструють різні види емоційних порушень або поведінкових проблем, ніж діти з менш екстремальним темпераментом. В категорію проблем входять такі паттерни, як підвищена агресивність, депресія, тривога та гіперактивність [5, с.411]. «Важкий» темперамент не завжди провокує девіантну поведінку, він скоріше сприяє вразливості дитини. Такі діти менш успішно справляються з серйозними життєвими стресами. Проте в

позбавленому стресів середовищі більшість дітей проходить через період дитинства без суттєвих проблем у поведінці.

Отже, пояснюючи унікальність особистісного розвитку дослідження вчених концентруються навколо трьох домінуючих теоретичних методів, які є продуктом біологічних теорій, теорій научіння і психоаналітичних теорій. Біологічні пояснення темпераменту особистості концентруються на генетичних відмінностях в паттернах або стилях реагування на людей. Також отримано дані того, що специфічні відмінності в неврологічних і хімічних реакціях лежать в основі проявів відмінностей у поведінці. Проте темперамент не повністю детермінований спадковістю або фізіологічними процесами, що протікають в організмі, хоча вроджений темперамент дитини дійсно впливає на формування її взаємовідносини з оточуючим світом і впливає на реакції інших людей. Традиційні представники теорій научіння підкреслюють роль базових процесів научіння, наприклад підкріплення у формуванні індивідуальної поведінки.

Література та джерела

1. Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. – СПб.: Питер, 2008. – 940с
2. Бернштейн Н. Физиология движений и активность. – М., Мысль, 1990 – 321с
3. Мацумото Д. Психология и культура. – СПб.: ЕВРОЗНАК, 2002. – 416с
4. Психология человека от рождения до смерти. – СПб.: ЕВРОЗНАК, 2001. – 656с
5. Х.Би. Развитие ребенка. – СПб.: Питер, 2004. – 768с

В данной статье рассматриваются вопросы психического развития личности в современной научной отечественной и зарубежной литературе.

The author of the article has considered the issues of psychic development of an individual in the contemporary scientific home and foreign literature.